

Stoa principieel onverenigbaar is met de christelijke leer. Men kan hier denken aan het stoïsche materialisme en pantheïsme, de leer van de cyclische wederkeer, de stoïsche eschatologie (beperkte overleving van de ziel) en het algemeen fatalisme. Alleen bij zijn behandeling van het medelijden en van het noodlot somt Lipsius een aantal verschillen op tussen zijn opvatting en die van de Stoa. Voor de rest is hij eclecticisch en stapt over principiële, dogmatische verschillen heen door ze ofwel te vergeelijken of te verzwijgen, ofwel als theologische problemen buiten het domein van de filosofie te plaatsen. Voorts waarschuwt hij voortdurend tegen al te grote menselijke nieuwsgierigheid bij goddelijke zaken. Uiteindelijk gaat het hem om de praktische moraal, die het christelijke evangelie benadert.

Ten aanzien van de pogingen die in de 16e en 17e eeuw gedaan zijn om de stoïsche en christelijke ethiek in één synthese te verenigen, dient men allereerst de vraag te stellen: wat kwam in de presentatie op de eerste plaats, heidendom of christendom? Het verschil springt duidelijk naar voren wanneer men Lipsius' dialoog *De Constantia* vergelijkt met een traktaat van de Leidse huisarts Petrus Geesteranus (Pieter van der Geest), getiteld *De Constantia Christiana*, dat in 1679 postuum verscheen en waar van een exemplaar in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek wordt bewaard. De eerste druk van Lipsius' dialoog – die nog niet onder invloed van de kritiek verchristelijkt is – bezit een zeer duidelijk antiek-heidens karakter. Er worden geen bijbelteksten geciteerd; de toespeling op de zondeval van Adam (II 17 begin) is dermate vaag geformuleerd dat althans de vertalers uit de 16e eeuw de tekst niet begrepen lijken te hebben. De auteur zal sommigen van zijn lezers vooral geschokt hebben door alles wat hij niet vermeldde: in zijn dialoog viel niets te lezen over de bijbel, het geloof, de verlossing, de genade en de persoon van Christus. Ter illustratie van zijn leerstellingen verwees hij bovendien naar antieke helden: Cato, Brutus, Regulus e.a.; de bijbelse Job, christelijke heiligen en martelaren noemt hij niet. Het christelijk getinte voorwoord en slotgedicht dekken de inhoud volstrekt niet. Petrus Geesteranus verwijst daarentegen voortdurend naar de evangelies en de brieven van Paulus en geeft bijbelse voorbeelden (o.a. Job en de heilige Jacobus). Daarna volgt bij hem een enkele stoïsche tekst, genomen uit Seneca, Epictetus en Lipsius zelf. *De Constantia Christiana* is pas in 1679, meer dan 40 jaar na de dood van de Leidse huisarts, verschenen. De opmerkelijk late datum van deze postume uitgave wordt wellicht verklaard door het feit dat in 1675 een nieuwe

Nederlandse vertaling van Lipsius' dialoog verschenen was van de hand van François van Hoostraeten. In het christelijke kamp heeft men toen vermoedelijk alsnog een aanvulling als tegengif willen publiceren.

Het tweede verwijt waartegen Lipsius zich moest verdedigen, luidde dat hij, evenals de antieke auteurs, de juiste rede al te zeer ophemelde. Zijn verdediging heeft zich in de tweede druk van de dialoog beperkt tot lippendienst in zijn Voorbehoud en tot de toevoeging 'en God' op enkele plaatsen waar hij de juiste rede als uitgangspunt vermeldt. De verheerlijking van de juiste rede, die inhoudt dat de mens in staat zou zijn op eigen kracht tot een juist inzicht te komen in filosofische kwesties (d.w.z. in menselijke en goddelijke zaken), botst met twee andere visies uit de 16e en 17e eeuw. Allereerst werd het bestaan van de juiste rede en van de mogelijkheid van juist inzicht door een scepticus als Montaigne in twijfel getrokken. Daarnaast kan men twee godsdiensfig-filosofische houdingen tegenover elkaar stellen: enerzijds een pessimistische visie (bijvoorbeeld bij Luther en Pascal), volgens welke God voor de mens verborgen is en de mens als zondig en verworpen schepsel slechts door Christus, door geloof en genade, gered kan worden; anderzijds een rationalistische, optimistische visie, volgens welke de met rede begaafde mens in staat is God te kennen en zelfstandig het inzicht kan verwerven hoe hij moet leven. Deze laatste visie werd door Lipsius in *De Constantia* en bijvoorbeeld ook door Hugo de Groot aangehangen. Een oude biografie van Lipsius, die direct na zijn dood geschreven is, vermeldt dat hij aan het eind van zijn leven zijn stoïsche dialoog verloochend heeft en, wijzend op het kruisbeeld boven zijn sterfbed, heeft gefluisterd: 'dit is de ware lijdzaamheid'. De notie van de juiste rede als basis van het menselijk handelen hield ook in dat, evenals in de antieke filosofie, voor Lipsius kennis en ethiek in het begrip 'wijsheid' (*sapientia*) verbonden waren. In de tweede helft van de 17e eeuw zullen deze beide aspecten ontkoppeld worden: de nieuwe wetenschap (*scientia*) gaat zich losmaken van de ethiek. De bloeitijd van de Neo-Stoa is dan voorbij.

Ten aanzien van de hoofdstukken over het noodlot (I 17 e.v.) vermeldt de index van verboden boeken voor Spaanse katholieken (1667), dat de auteur bij alles wat hij over het fatum zegt, met behoedzaamheid gelezen moet worden (*caute legendus*). De index beperkte zich trouwens niet tot zuiver theologische zaken. Lipsius' felle aanval op de z.g. vaderlandsliefde (I 11) moest om politieke redenen zelfs geschrapt worden. Op hoofd-